

رسالة حفظ حدیث

انہر سند الفضلاء الکاملین زبدۃ الاصفیاء الواصلین
حضرت معلی منقبت خواجہ **عبد اللہ جان**
عرف شاہ آغا صاحب ہجدی مد ظلہم العالی
سیجادہ نشین درگاہ ٹنڈہ سائیند پوسٹ ٹنڈہ محمدان

سندھ

مجلد ہائے اللہ زائہ

در مطبع عباسی پریس کراچی طبع گردید

سَلَامٌ عَلَيْهِ

انر سند الفضلاء کاملین زبده الاصفیاء الواصلین
حضرت معلی منقبت خواجہ **عَبْدُ اللَّهِ جَان**
عرف شاکہ آغا صاحب مجددی مد ظلهم العالی
سیادہ نشین درگاہ ٹنڈہ ساہینوالہ پوسٹ ٹنڈہ محمدان

سندھ

در مطبع عباسی پریس کراچی طبع گردید

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
حَامِدًا وَمُصَلِّيًا وَسَلَامًا

در ماه ربیع الآخر ۱۳۶۳ھ منزل فقیر در گڑھی بسین از مضافات شکار پور سندھ اتفاق افتاد۔ بعضی اہالی شہر برائے ملاقات آہندہ از انجمن کے ماسٹر صاحب سفید ریش ہم تشریف آورد۔ بعد از گفتگوئی رسمی روئے بفقیر کردہ گفت کہ بعضی مردمان سے گویند برکت بہائے حدیث چہ اعتبار سہت۔ محدثین بعد از مرور صد سال کتابہائے حدیث تصنیف کردہ اند۔ سخن امروز تا فردا کے رایادنے ماند۔ پس چہ طور باور کردہ شود کہ این احادیث برابر کلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بے زیادتی و کمی فرمودہ آن سرور کائنات علیہ افضل الصلوٰۃ والتسلیمات۔ گفتیم بلے واقعی سخن ماوشما یاد بگیریں قدر و قیمت دارد۔ کہ شمایان فرزند اید۔ یعنی از یک گوش شنیدہ از دیگر گوش کشیدہ شود۔ و بعد از برخواستن مجلس بیاد کے مانند اما کلام ہدایت التیام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام را بر کلام خود قیاس کردن غلط سہت۔ و گفتار او شان را چون سخنہائی بیہودہ میان دانستن یا خرافات بے فائدہ ابنائی جنس را مانند آن شمردن خطا۔

کے راجہ ضرور سہت کہ کلام ماوشما یاد بگیریں۔ و حفظ نماید۔ و بدیگران برساند یا صبح و شام و روز زبان و حرز جان خود بگرداند۔ در آن مجلس مولوی غلام حسین دیھاتی و مولوی گل محمد صاحب ترائی والہ ہم نشستہ بودند۔ مولوی گل محمد صاحب فرمودند کہ نے نے حضرت۔ این ماسٹر صاحب خود مردم نیک صاف و صحیح الاعتقاد سہت۔ قول دیگران نقل سے کند۔ و تحقیق مسئلہ سے خواہد۔ گفتیم آسے من شنیدہ ہستم کہ در پنجاب یک طائفہ زائغہ پیدا شدہ سہت

خود را اہل قرآن نامیدہ اند۔ و براہ حدیث مرویہ اعتماد نمی کنند۔ خوب است
 کہ درین مسئلہ بحث بشود۔ و پرودہ شک و اشتباہ از صورت حال برداشته شود
 تا باران در دام تزییر گمراہان گرفتار نشوند و بر جادہ حق و صواب اسخ القدم
 باشند۔ من ہم از روی تحقیق و اظہار حقیقت می گویم نہ از جذبہ جدال و نجاصت
 کہ متکلم ہر چند صاحب عزت و اہمیت و جلال و عظیم الشان باشد و آن سخن ہم
 اہم و ہم ضروری و لابدی باشد۔ بالصنور آن کلام در دلہائی سامعین نقش
 میشود۔ و در نفوس اصحاب ضرورت و احتیاج متمکن می گردد۔ پس مطابق آن
 عمل می کند و آن کار و گفتار را از یاد نمی برد۔ صحابہ کرام و مومنان آن زمان
 موت و حیات و ہلاک و نجات خود را موقوف بر افعال و اقوال ایشان میدانستند
 و فوز و فلاح دارین وابستہ بہ متابعت ایشان۔ پس چہ طور آنرا فراموش سازند
 یا تغیر و تحریف در آن بکنند۔ خیال بکنید اگر یک مجرمے را دست بستہ بحضور
 یک امیرے از امرائے زمان کہ موت و حیات او بدست آن باشد۔ حاضر بکنند
 و آن امیر او را بگویند کہ فلان روز فلان تاریخ در فلان جلسے پیش من حاضر شو
 و فلان فلان کس را برائے شہادت یا شفاعت پیش من بیار و چنین و چنان بکن
 ممکن نیست کہ یک لفظ و یک سخن او از یاد مجرم برد۔ یاد در آن تغیر و تبدل
 بکند این حال امیرے است از امرائے دنیا۔ اما امیرے کہ فلاح دین و دنیا
 بگفتار او وابستہ باشد قدر و قیمت گفتار او چہ گفته شود۔ و اندازہ عزت و عظمت
 او چوں کردہ شود۔ جدالت شان آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام

اظہر من الشمس و مستغنی از بیان است۔ اما اہمیت کلام او پس از کلام
 ملك العلام و ما یبسط عن الهوی ان هو الا وحی یوحی واضح و
 ہوید است۔ و ارشاد سعادت بنیاد ما انکم الرسول فخذوا و ما کنہکم

عندہ فانتہوا برآن گواہ ۵

گفتہ او گفتہ اللہ بود گرچہ از حلقوم عبد اللہ بود

و این ہم فطرتی امر است کہ مقولہ حکیمانہ و کلمہ بلیغہ و کلام فصیح و شعر لطیف از خود در قلوب سامعین جائے گزین می شود و در اذان مستمعین متمکن میگردد و ہزاران ہزار سال بر السنہ عوام دائر می باشد پس کلام شیرین و کلمات فصیحہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام چہ در قلوب متمکن و جائے گزین نشود و چہ از صفحہ خاطر محو و منسی شود کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام افسح العرب و اعجم بودند مع هذا آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام کلام ضروری و کلمہ اہم را دوسہ بار تکرار میکردند تا در قلوب سامعین خوب طور متمکن شود و در اذان و اذان او شان جائے گیرد و مجال شک و اشتباہ در آن باقی نماند چنانچہ در شمائل ترمذی در باب صفتہ کلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام حدیث مذکور روایت کردہ است و در صحیح بخاری و صحیح مسلم از ام المؤمنین عائشہ روایت شدہ است فرمود کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام مثل شتابتابی و پے در پے سخن نمی گفتند بلکہ چنان بوضاحت و صراحت تکلم می فرمودند کہ اگر کسی لفظ لفظ آنرا شمرد بخواہد تواند شمرد و نیز برکت دعائی آنحضرت بود علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ صحابہ را نسبان احادیث نمی شد - از ابو ہریرہ منقول است کہ من نزد آن حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام شکایت لسانی کردم آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام فرمودند چہ در خود را بگستران پس بہر دو دست خود گویا از چیزے پر کردہ سہ بار در دامن من انداختند پس من آنرا ضم کردہ بسینہ خود چپا نمودم - بعد اذان پیڑے فراموش نکردم - باز گفتیم ما سطر صاحب کلان ترین اسباب در حفظ و یادداشت احادیث نقل و تکرار و اشاعت و تبلیغ است آن سخن و آن کلام

فراموش می شود که کسی بآن سر و کار نداشته باشد و بار بار نقل و تکرار آن نشود۔ اما سخنی که وقتاً فوقتاً نقل و تکرار آن شده باشد و هر وقت ضرورت و حاجت آن پیش آید چیرا از یاد کسی برود۔ و یا آنرا فراموش گرداند۔
 و معلوم است که حکم **فَلْيَبْلِغِ الشَّاهِدَ الْغَائِبِ** نشر و اشاعت آن خبر بر صحابه کرام فرض بود۔ و فرمان **بَلِّغُوا عَنِّي وَلَوْ آيَةً** بر سر او شان حاکم پس هر چه از زبان درفتان می شنیدند فوراً بیار ان و دوستان خود نقل می کردند۔ پس در خانه های خود بیان می کردند۔ پس با قوام و قبائل و اوطان خود رفته میرسانیدند تا رفته رفته در عالم آن خبر منتشر و در عام و خاص متواتر میگرددید۔ در آن زمانه برای نشر و اشاعت نه اخبار بود و نه اشتہار و نه مطبع نہ ریڈیو و نہ تار۔ بغیر از حفظ احادیث و آثار و نقل زبانی و ارسال مبلغین و محدثین بدیار و امصار و رفتن راویان اخبار با طرف راستا عالم دیگر ذرائع نشر و اشاعت و تبلیغ احکام دین موجود نبود۔ پس صحابه کرام و تابعان و اتباع او شان در ادائے این فرض منصبی سر موئے تہاؤن تکاسلی روانداشتند و نشر و اشاعت احادیث و آیات در اطراف و اکناف عالم بزبان می کردند تا کہ زمانه تالیف و کتابت شروع شد و بعد از آن مطبع و طباعت پیدا شد پس مردمان از نقل زبانی فارغ البال شدند و بر کتابت آثار و اخبار قناعت کردند پس نہ آن حفظ و حافظه باقی ماند و نہ ضرورت نقل زبانی و یادداشت علوم از صد و در رجال بدفاتر و اسفار منتقل شدند۔ و دل دماغ معطل گردید و الی یومنا هذا تنزل و ادبار روز بروز زیادہ میشود تا بعد ازین چه خواهد شد

در زمانه آن حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بندوبست حفظ احادیث

و احکام چنین بود که یک جماعت از اصحاب آنانکه از کار بار دنیوی آزاد و از تعلقات زمانه
 فارغ البال بودند مثلاً اصحاب صفه و از آن جمله حضرت ابوهریریه بود، خاص برائے
 ہمیں کار مقرر بود، کہ شرب زدر خدمت بابرکت آنحضرت علیہ الصلوٰۃ و السلام
 حاضر می بودند و استماع اقوال و ترمق افعال حضرت ایشان میکردند و بدیگر
 مسلمانان میرسانیدند و جماعت دیگر کسانیکہ با امور زمانه تعلق داشتند و بیج و شری
 و زراعت مائی خود میکردند و فرصت ملازمت مدامی نداشتند کیر و زکار و بار
 خود میرفتند و در آن روز بدل و عوض از جانب خود دیگری را بخدمت والا
 میگذاشتند تا هر چه در آنروز از احکام اسلام به بنید یا از زبان گوهر فشان بشنود
 بصاحب خود برساند و روز دیگر آنکس بکار و بار خود میرفت و صاحب خود را
 برائے این کار وقف میکرد. مثلاً حضرت عمر رضی در آغاز هجرت قیام در قبا
 و غوالی مدینه داشت در آن روز کہ بدولت ملازمت نمیرسید و باریابی
 حضور زمانه می شد آن روز برادر اسلامی خود عتب بن مالک را از جانب
 خود مقرر میکرد تا در خدمت اقدس حاضر شده هر چه استماع نماید شبانگاه
 آید و بعمر برساند. بعد از آن حضرت امیر عمر رضی در زمانه خلافت خود چون
 ضرورت تبلیغ بدیار و امصار بعیده دیدند جماعت فراد و محدثین را طیار کرده
 بشام و کوفه و بصره برائے تعلیم احکام اسلام و درس حدیث روانه میکرد
 شاه ولی الله در انزاله الخفای آورد کہ فاروق اعظم عبداش بن معود را
 با صحیح کبوفه فرستاد و معقل بن یسار و عبداش بن مغفل و عمران بن حصین
 را به بصره و عباده بن صامت و ابودرداد را بشام و بمعادیه بن ابی سفیان
 کہ امیر شام بود قدغن بلیغ نوشت کہ از حدیث ایشان تجاوز نکند انتہی۔
 نقل است کہ یک مرتبه جماعت صحابه را بطرف عراق روانه میکرد و خود

بمشایعت او شان بیرون مدینه رفت و گفت شما میدانید که من برائے چه درس
 شامی آیم گفتند برائے عزت و توقیر مایان گفت آری لیکن باوجود آن شمار اہدیت
 می کنیم کہ خبر دار مردمان را از قرآۃ قرآن باز ندارید و تکثیر در روایت احادیث نکنید
 چرا کہ در تکثیر امکان تحریف و تغیر است و ضبط الفاظ و عبارات برابر نخواہد شد۔
 بعد از آن گفتیم ما ستر صاحب بر قوت حافظہ لخلق بفطرت و طبایع انسانی
 و صحت و قوامی جسمانی دارد و آب ہوائی ملکی و غذای انسانی بر آن اثر می اندازد۔
 شما کتابہائے طب ببینید و از حکیمان بپرسید کہ حافظہ از چه چیز خراب می شود
 و مرض نسیان از چه پیدای شود ہمہ حکیمان و طبیبان برین متفق اند کہ از مادہ بلغم
 و استیلائی رطوبات بر مؤخر دماغ نسیان غلبہ میکند و علاج آن بہ تقلیل اکل و
 و شرب و تکثیر ریاضت و استعمال ادویہ و معاجین حارہ و یالبہ کردہ
 میشود پس ببیند کہ اکل و شرب صحابہ چه بود و غذائے او شان کہ دائم ریاضت
 و مجاہدات او شان چه طور و زندگی او شان بآب شور بود و غذا و طعام
 او شان خرمای روزمائی میگذشتند و شبہا بسرے بر دند آتش در خانہ او شان
 افروختہ نمی شد اگر گاہے گاہے نان جوین یا پارہ گوشتے بدست او شان
 میرسید آنروز روز عیدشان می بود پس مرض نسیان در طبایع او شان از کجا
 پیدا شود ما نامردم سندھ کہ ہر روز ماہی و برنج می خوریم و ہر شب شکم سیر
 شیر خورہ می خسیم حال حافظہ و فکر و ذہن ما چه خواهد بود۔ در ایام خواندن کافہ
 طالبان حکایت میکردند کہ صاحب کافہ اول کتابے دیگر در نحو ساختہ بود این
 طور معلق بود کہ شاگردن را بیچ بہ فہم نمی آمد با ہم مشورہ کردند و مؤلف آنرا چند
 روز ماہی خورانیدند و آن کتاب را گم کردند بعد از آن مؤلف این کتاب
 کافہ را تالیف نمود آن دقت و اطلاق در آن باقی نماند و قابل خواندن

و نہیں نہ شد۔

پس حال حفظ و فہم و فراست خود را بر حال عرب قیاس کردن صریحاً بخصائی
 در سرسری قیاسی۔ اہل عرب عموماً در حفظ انساب و حفظ تاریخ و حفظ اشعار و
 قصائد و حفظ اخبار حروب و ملاحم در دنیا مشہور و معروف بودند و اہل حجاز
 خصوصاً در این مزایا و فضائل از ہمہ اقوام ممتاز و با صحابہ کرام از اخص الخواص
 اما آب ہوائے عربستان ہمہ کس را معلوم است کہ ہوائے آن ملک چہ قدر
 گرم است در زمین آن سنگلاخ۔ زاد و بوم عرب در دامن کوہہا و نشوونامی
 اوشان برقلہ جبال راسخات میشود و قانون فطرت است ہر چہ پیدایش
 کوہہا است خواہ از نباتات باشد یا از جنس حیوانات نسبت بہ پیداوار ارضی
 خورہ و سہلہ در قوت و صلابت و تاثیر و طاقت اصناف مضاعفہ زیادہ می
 باشد پس بہ این وجہ فطرۃ حافظہ اہل باد یہ قوی و حواس آنها تیز و اذنان اوشان
 ذکی میشود۔ بلاد و عبارت و کسل و برودت نزدیک مزاج اوشان نمیگردد
 و ہر گاہ خدائے تبارک و تعالیٰ ارادہ کرد کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
 خاتم النبیین باشد و دین و ملت او تا قیام قیامت باقی ماند پس بعثت
 آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام ہم در ملک حجاز کرد تا آب و ہوائے آن ملک
 و قوای دماغی آن مردم قابل حفظ دین و ملت باشند و خلقت جلی و طبائع ذاتی
 اوشان بہر وجہ لائق تحمل این امر عظیم الشان باشد۔ گفتم بہ بینید۔ قصائد شعرائے
 جاہلیت کہ از آن حمیدہ "سجلاً معلقلاً" زیادہ تر مشہور و معروف است

۱۵ این حکایت صحیح باشد با غلط مگر شک نیست کہ آب و ہوائے سندھ و غذائے ہن
 ملک مقوی حافظہ نیست و نہ موافق حدت حواس ظاہری و باطنی ۱۶

سالم از تغییر و تبدیل قرن تا بعد قرن بجا مان رسیده است محال است که یک حرف یا یک زیر و زبر - زیر و بالا بشود. با وجودیکه رسم و رواج کتابت در آن زمان نبود هم از زبان بر زبان نقل و روایت می شد مثل قول امرئ القیس بگریه که در یک قصیده گفته

ولو انما اسعى لادنى معيشة كفاى ولم اطلب قليل من المال
 علمائى نحو در مسلك تنازع افعال با هم مختلف شدند و قواعد و اصول خود را بدل کردند مگر نتوانستند که ضممه قلیل را بفتح بدل کنند یا در آن تخلف و تغییر کنند در بیانش در حاشیه ببینید

حرفى مانند که در علم بود
 در بحث تنازع افعال اول مذکور شدند و بعد از آن است
 که هر گاه دو فعل اول تقاضا کند که این اسم مفعول من باشد و منصوب گردد پس
 یک اسم بیاید فعل اول تقاضا کند که این اسم فاعل من باشد و فاعل دوم فاعل
 گردد و فعل ثانى تقاضا کند که این اسم مفعول من باشد و منصوب گردد پس
 علامت بقره میگویند که عمل فعل ثانى را داده شود و اسم را بمفعولیت منصوب خوانده شود و علمائى
 گویند میگویند که اسم را با فاعلیت مرفوع خوانده شود و عمل فعل اول را داده شود و کوفیان بر مدعاى خود قول
 امرئ القیس را مرفوع خوانده است و اگر فعل ثانى و لم اطلب را عمل مبداء اسم مذکور یعنی فعل اول یعنی کفای
 یا عمل داده قلیل را مرفوع خوانده است و اگر فعل ثانى و لم اطلب را عمل مبداء اسم مذکور یعنی فعل اول یعنی کفای
 بقره در جواب این استدلال چنان شدند پس دیگر دو ابیات و تاویلات استخراج کرده خود را این اشکال
 خلاص کردند مگر اینطور گفته نتوانستند که قلیل مرفوع بیت منصوب است چرا که
 را و یا بر فاعل اندن اسم بیت نقل کرده اند نه بر منصوب آن حال آنکه
 بنصب خواندن اسم بیت شکسته می شود و نه امرئ
 قیس فحی یا ضممه بر آن نوشته بود فقط بتواتر این چنین
 سمع و بر آن منقول شده بود
 گویند عطفی است

برگہ، در کلام امری لغتیں کہ یک شاعرے از شعرائے جاہلیت بود امکان تغیر و
تبدیل نباشد۔ پس در کلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام چه طور گنجائش رو
مل باشد۔ حال آنکہ وعید شدید من یقل علی مالہ اقل فلیتوبوا
مقعدہ من النار۔ برائے آن وارد شدہ است و تبدیل و تغیر در کلمات
حدیث نزد اکثر علماء ناروا و ناجائز و در فحوی حدیث مذکور داخل است ازین
جائز است کہ امام اعظم حضرت ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ روایت
الفاظ حدیث بسیار کم کردہ است چرا کہ نزد ایشان در روایت حدیث
شرائط و تشدد بسیار بود۔ تغیر حروف و تبدیل الفاظ جائز تھے داشتند
اکثر روایت بالمعنی یعنی مسائل فقہ و احکام شریعت بالفاظ خود بیان میکردند
و ہمچنین کبار صحابہ و خلفائے راشدین را عمل بر روایت بالمعنی و اجرائے
احکام بود نقل احادیث باللفظ از کبار صحابہ و مجتہدین اوشان بسیار
کم منقول شدہ بلکہ حضرت عمرؓ از تکثیر روایت سخت منع میکرد و مردمان
را میزد و تا از کثرت روایت اختلاط پیدا نشود و تغیر و تبدیل در آن راہ
نگیرد و وجہ آن خود بیان میکرد و میگفت۔ لولا انی اکرا ان انزید
فی الحدیث او انقص لحدیثکم بہ۔ اگر من نمی ترسیدم از نیک و در
حدیث از من کمی و بیشی بشود ہر آئینہ من ہم حدیث بیان میکردم۔
از ابوہریرہؓ پرسیدند کہ تو در زمانہ حضرت عمرؓ ہم ہمین طور احادیث
روایت مے کردی۔ گفت لے اگر در زمانہ عمرؓ این چنین کثرت روایت
میکردم کہ امروز بشما مے کنم ہر آئینہ عمرؓ بدرہ خود مرا میزدی۔
راویان احادیث و حاملان بار امانت و تبلیغ بحدے شوق و شغف
بالفاظ حدیث داشتند کہ اگر کلمہ زجر و توبیح در بارہ خود اتفاقاً از زبان

درفشان حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام عین تحدیث سے شنیدند انرا ہم بلا کم و کاست نقل سے کردند۔ ابو ذرؓ ہر گاہ کہ حدیث و ان ترخی و ان سرقی روایت سے کرد کلمہ روح پر وژ علیؓ مرغم الف ابی ذرؓ ہم ضرور روایت میگرد۔ بالفرض والتقدیر اگر در لفظی شک و اشتباہ واقع سے شد انرا صاف طور ظاہر سے کردند۔ مثلاً دعائے استخارہ در صحاح ستہ مروی است۔ جائیکہ ان هذا الامر خیر لی فی دینی و دنیای و عاقبة امری او عاجله و اجله روایت کرده اند راوی را اشارت بود کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام عاقبة امری فرمودہ یا عاجله و اجله آنجا صاف طور ظاہر کردہ سے گوید کہ درین لفظ شک دارم آیا آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام چنین فرمودہ یا چنان حال آنکہ در معنی فرقے ندارد و در دعاء و نوافل اینقدر قدغن نہ بود کہ در احکام و مسائل۔

لہذا لعلت ہمیشہ استشباہ و بالفاظ حدیث و کیفیت روایت کرده اند و می کنند۔

پس گفتیم ما ستر صاحب در ہر زمانہ کاسے کہ غریب و نادر الوقوع باشد موجب انکار و تعجب اہل زمان می شود اگر صد سال پیش ازین کسے احوال تار و ریڈیو یا ریل گاڑی و طیارات جوئی میگرد کسے باور و اعتبار نمیگرد و درین زمانہ کہ اہل فضل و کمال و ارباب علوم و فنون از دنیا گذشتہ رفتہ اند کاروائے دست بستہ و حیرت انگیز اوشان باعث تعجب و انکار اہل زمان می شود نہ فقط در زمرہ حفاظ و محدثین بلکہ در ہر طبقہ از علما و صوفیہ و شعرا و فلاسفہ و اطباء و مجتہدین چون کسے

نظر میکند و عجائب کارهای مافوق العادة ایشان می شود دیده خیره و
 عقل حیران می شود آیا بعقل و عادت می آید که چون امام ابوحنیفه
 چهل سال بوضوی عثمان ز فجر کے بخواند و تمام شب برپائے
 ایستاده باشد یا چون امام حنبل شش لکھ حدیث یادداشت باشد
 یا چون امام مالک هر چه بشنود باز تمام عمر فراموش نکند یا در یک روز
 صحیح بخاری از اول تا آخر کے بخواند در آن وقت نقلے بخاطر آمد
 و تمثیلاً گفتیم کہ مرحوم عطاء محمد خان حکایت سے کرد کہ چون انگریزان بر
 ملک سندھ تسلط یافتند و میر نصیر خان و حسن علی خان راقید کرده
 یہ کلکتہ بردند جد من آخوند محمد عاقل برائے رہائی ایشان بطریق سفارت
 بولایت رفت چون از آن ملک باز آمد مردمان شہر و معززین بملاقات
 او آمدند۔ آخوند صاحب من جملہ عجائبات سفر حکایت حدوث ریل
 گاڑی و تیر رقاری و عجائب سواری آن بیان نمود چون مجلس برخاست
 شد مردمان بر سخن او اعتبار نکردند و گفتند ہر کس بولایت میرود در آنجا
 شراب و مردار خوردہ خراب شدہ می آید و در عقل و اعتقاد او ضرر و
 فساد پیدا می شود۔ لاشک آخوند صاحب ہم بمصیبت گرفتار شدہ است
 آخوند صاحب مردم عاقل و دانا بود دانست اگر بر سخن خود اصرار میکنم
 ازین الزام و اتہام خلاص نمی شوم روز دیگر کہ مردمان جمع آمدند گفت
 من دیروز این سخن بطریق مزاح و خوش طبعی با شما گفته بودم نہ بطریق حقیقت
 و واقعی پس برائے برآة خود ازین الزام ناچار تکذیب خود نمود پس یاران
 ہم خوشنود شدند و گفتند بے آخوند صاحب ما خود میدانستیم کہ شما
 بطریق خوش طبعی فرمودہ باشید و ما ہم دیوانہ نیستیم آخر انیطور چگونه خواهد شد

کہ بغیر اسپان و گوان بزرگ آتش و دخان قطار ریل روان و خانہ ہائے
مردم پے پے دو ان گزرد و در یک ساعت از ولایت بولایتی برسد۔
نقل است کہ چون امام بخاری بہ بغداد آمد بعضی ہم عصران در فضل
و کمال او شبہ کردند پس برائے امتحان او دہ کس را از علماء منتخب کردند
تا ہر یک دہ حدیث مقلوب المتن والاسانید جہتہ بر غلامیہ
او بیان کند چون دہ کس بمقابلہ او نشستند آن یک دہ حدیث را
بہ تغیر سند یا تحریف متن روایت کرد ہکذا دہ کس دیگر از اول تا
آخر صد حدیث خواندند پس آن امام عالی مقام روئے بحدیث اول کردہ
گفت۔ اما آن حدیث کہ اول تو بیان کردی در آن این غلطی و این
غلطی است و صحیح چنین است و چنان و اما آن حدیث دوم کہ گفتی
پس در آن این غلطی کردی و صحیح و صواب اینطور است۔ چنانکہ ہر حدیث
را صحیح کردہ بیان نمود پس بحدیث ثانی مخاطب شد۔ و ہمچنین غلطی ہا اور
یک بیک بیان کردہ تصحیح آن نمود تا کہ ہر حدیث را با متن و اسناد
درست کردہ نوبت بنوبت جواب بگفت تا ہمہ بحفظ و اتقان اوقائل
و بجلالت شان او معترف شدند در کتب بے دیدہ ام کہ در زمانہ یکے از
خلفائے عباسیہ غلامی بود کہ بیکبار شنیدن تمام قصیدہ یاد میکرد و جاریہ
بود کہ بدو بار شنیدن باز بزبان می خواند۔ در آن عصر شاعرے بود
کہ در مدح خلیفہ قصیدہ بلیغہ نظم کردہ می آورد و ہمیشہ در حضور بادشاہ
گذرا بنیدہ الخام و اکرام وافرے یافت حاسدان حسد بردند و حیلہ
پرداختند آن غلام را در مجلس حاضر کردند و جاریہ را در پردہ مخفی داشتند
چون شاعر قصیدہ خود را گذرا بنیدہ آنان گفتند کہ تو ہمیشہ دروغ می گوئی

و شعر دیگران بنام خود بسته می کنی - گفت حاشا و کلا گفتند این قصید
از دیگران است . و اینک این غلام را از اول تا آخر یاد است آن غلام
تمام قصید را بر خواند شاعر حیران شد و گفت این حالا از من شنیده
یاد کرده خوانده است - گفتند دیگران را هم یاد است - آن جاریه که یکبار
از زبان شاعر شنیده بود دوم بار از زبان غلام شنید اورا هم یاد
شد چون آنرا بجلس آوردند و تمام قصیده از زبان او شنیدند شاعر
بے چاره ملزم شد و لا جواب گردید و محنت اورا بنگان رفت -

در آخر این بحث استشهادی دیگر بخاطر آدمی که درین باب دلیل
قاطع و برهان است ساطع گفتیم دعوت نامه های آنحضرت علیه الصلوٰة
و السلام که ببلوک و سلاطین زمانه خود نوشته فرستاده بودند آنرا
محدثین و مؤرخین در کتاب های خود ذکر کرده اند از آن جمله یک مرسله
که بپادشاه مصر فرستاده بودند - حالا بعد از سیزده سال اصل آن
خط بعین پیدا شده است و انگریزان عکس آن در آئینه گرفته شائع
کرده هستند .

چنانچه نزد این فقیر تمثال آن مکتوب شریف موجود است و شام
دیدم با شنیدم خیال باید کرد که محدثین نه اصل آن مکتوب شریف
دیدم بودند و نه نقل آن نوشته فقط بروایت زبانی از راویان
اخبار بطریق سماع بالیشان رسیده بود حالا ببینید که روایت
زبانی محدثین با اصل مکتوب شریف چه طور لفظ بلفظ و حرف بحرف
صحیح و برابر آمده است شما مقابله کرده ببینید که یک لفظ را تغیر و تبدل
نشده است و این زنده شهادت و ثبوت برائے صحت روایت محدثین

شافی و کافی سہت زیادہ ازاں دیگر چہ سے خواہید
 وَالْحَمْدُ لِلَّهِ کہ ازاں بحث علمی اثرے خوب پیدا شد۔ و مجلس
 بخیر و خوبی ختم گردید۔

ضمیمہ

بعد از آمدن بوطن و دیدن کتاب بعضے حکایات محدثین و قوت
 حافظہ آنها ما فوق العادہ بنظر آمدند اتنا ما للفائدہ برنے در انجا
 نقل کردہ سے شونہ۔ اگر کسی زیادہ شوق دارد در کتاب تذکرۃ الحفاظ
 للحافظ الامام الذہبی مطبوعہ مصر و دیگر کتب تاریخ مطالعہ نماید
 شاہ عبدالعزیز دہلوی در بستان المحدثین می آرد کہ یکے از معاصرین
 بخاری شیخ حامد بن اسمعیل بودے گوید کہ بخاری ہمراہ من در طلب حدیث
 پیش شیوخ وقت آمد و رفت سے کرد و ہرگز دوات و قلم نئے برداشت
 و چیزے نئے نوشت ماورا گفتیم ازاں آمد و رفت چہ فائدہ چون نمی نویسی
 کہ شنیدہ از یارے رود۔ گفت شما بسیار تنگ کردید حالاً بیا رید
 آنچه شما نوشتہ اید و محفوظ مرا مقابلہ کنید۔ در این مدت تا پانزدہ ہزار حدیث
 نوشتہ بودیم۔ این ہمہ را یاد خواندن گرفت و آن قدر بصحت سے خواند
 کہ نوشتہ ماے خود را از خواندہ او تصحیح میکردم۔

و حضرت امام مالک صاحب موطا حفظ بمرتبہ داشت کہ می فرمود
 چنین شدہ است کہ چیزے را در حافظہ خود جائے و ادہ ہاشم و باز آنرا فراموش

کرده بشم۔

۶ و ابوالحسن رازقطنی قوت حافظ بمرتبہ داشت که دو اوین جماعت شعر ابیاد او بود ادا آغاز جوانی در مجلس اسمعیل صفارے نشرت روزے از اعلای صفار مذکور چیزے نے نوشتت و صفار اعلای کرد۔ صفار باو گفت که سماع تو صحیح نیست زیرا که تو در توشن مشغولی رفہم حدیث خوب نے کنی۔ رازقطنی گفت حضرت را یاد ہست کہ چند احادیث اطا فرمودید۔ صفار گفت نہ رازقطنی گفت تا حال ہژدہ حدیث فرمودہ اید حدیث اول از فلان شیخ و او از فلان تا آخر و متنہ کذا و حدیث ثانی از فلان شیخ و متنہ کذا و علی هذا القیام تمام آن احادیث را مع الطرق والا سائید از یاد برخواند۔ تمام اہل مجلس را از قوت حافظ او تعجب روی داد (لبتان)

و قوت حافظ ابو موسیٰ محمد بن ابی بکر مدائنی باین مرتبہ بود کہ یک بار از یاد خود کتاب علوم الحدیث للحاکم در مقام مقابلہ نسخہ خواندہ رفت۔ (لبتان) حضرت قتادہ تابعی جلیل القدر محدث و مفسر بود در علم حدیث شاگرد سعید بن المسیب بود در زمانہ تحصیل علم خود بیان سے کند کہ من از کسی محدث دوبارہ شنوا نیدن حدیث را استدا انکر دم۔ ہر سخن کہ یکبار بگوش من افتاد در خزانہ حافظہ این طور محفوظ شد کہ باز از یاد نہ رفت۔

محمد ابو معاویہ کوفی شاگرد اعمش از چشم نابیا بودے گوید کہ ہم سبحان من صاحب البصر چون از مدرسہ استاد خود امام اعمش بیرون می آمدند ہمراہ من بمکان می آمدند پس من از یاد خود آن احادیث او شان را می نویسانیدم کہ از استاد خود شنیدہ بودیم۔

محمد بن منہال محدث بصری استاد امام بخاری و مسلم بود روایت

ہمیشہ از یاد خود می کرد و کتاب نزد خود نمی داشت کسی از وی پرسید
کہ کدام کتابی نزد شما هست۔ گفت آری سینہ من کتاب من است
در قوت حافظ ممتاز بود۔

حماد بن زید بصری شیخ حافظ ابن المدینی و تلمیذ محدث
ابن دینار بود چهار ہزار حدیث مرویہ خود از برداشت و باین مرتبہ
متانت و اتقان داشت کہ مدت العمر در هیچ روایت گاہی خطا و غلطی
نکرد عمرش بہ ہشتاد و یک سال رسیدہ بود۔

امام ابو سعید را صحیح مسلم تمام از اول تا آخر یاد بود۔
حافظ ابو الحسن اصفہانی را صحیح بخاری و صحیح مسلم ہر دو کتاب یاد بود۔
امام تقی الدین بعلبکی را کتاب الجمع بین الصحیحین و صحیح مسلم و اکثر
مسند امام احمد بر زبان بود۔ امام مذکور در یک مجلس مفتاح حدیث حفظ میکرد۔

حکایت امام ابو علی ترمذی مصنف جامع ترمذی نقل
می فرماید کہ من دو جزو احادیث روایت شدہ از یک شخص نقل کردہ
بودم از حسن اتفاق آن شیخ خود بمن ملاقی شد و اجازت آن احادیث
از او خواستم شیخ قبول کرد و مرا شنوانیدن آن شروع کرد حالانکہ دو جزو
کہ در دست من بود بعلطی سادہ او راق برداشته بودم و بنشینہ را
در جزو دان خود گذاشته آمدہ بودم ناچار آن دو جزو سادہ را در دست
گرفتم احادیث مرویہ می شنیدم۔ در آن زمان قاعدہ درس بود کہ استاد
روایت حدیث از یاد می شنوانید و شاگرد آنرا در اجزای دیدہ توضیح می
کرد و مقابلہ می کرد۔ و اجازت می گرفت۔ ناگاہ نظر شیخ بر آن
اجزای سادہ افتاد شیخ بر آشفت و گفت ترا شرم نمی آید کہ با من

مکرمے کنی۔ من حقیقت ماجرا غرضند اشتم و گفتم ہرچہ جناب میفرمایند
 مرا لفظ بلفظ مثل مکتوب بیانیے ماند شیخ را اعتبار نیامد و گفتم
 خوب است مرا بشنوان۔ من ہرچہ شنیدہ بودم لفظ بلفظ نقل کردم
 تا ہم شیخ راستی نشد۔ و گفتم شاید این احادیث ازین پیشتر تو یاد
 کردہ آمدہئی۔ من عرض کردم کہ خوب است جناب دیگر احادیث
 جدیدہ بفرمایید۔ و حفظ مرا بیازمائید چنانچہ آن جناب چہل حدیث
 دیگر روایت کرد و من آن ہمہ را فوراً نقل کردم و در یک لفظ غلطی نکردم

حکایت

داؤد بن سمعہ نے گویند کہ ایک بار مردمان در حفظ ابو حاتم رازی و
 ابو ذر مرعہ سخن سے کر دند۔ وے گفتند کہ این دو کس در قوت حافظہ
 در این زمان بے مثل و بے نظیر ہستند من گفتم کہ بخدا از حافظہ قرطبہ کسے
 زیادہ نیست یک دفعہ من در خدمت او حاضر شدم بکتاہائے خود اشارہ
 کردہ گفتم ازین کتاب ہائے ہر کدام را خواہی برداشتہ بگوئی تا من ترا بیاد
 بشنوانم۔ من برائے امتحان یک کتاب برداشتہ بکثادم و گفتم کتاب
 الا شریبہ بس ہیں قدر کہ من تخریک کرم چشمہ حافظہ او بجوش آمد
 مانند دریا روان شد۔ و تمام کتاب از حفظ خود شنوا نید۔

حکایت

نقل است کہ حسن بن سہل وزیر خلیفہ عباسی چون در عراق آمد خواہش
 ملاقات با علمائے ادب ظاہر نمود بنا بر آن اصمعی ابو عبیدہ و ابو بکر نخوی

در بارگاہ وزارت حاضر شدند در آن وقت ارباب حاجات عراقی خود
پیش سے نمودند و وزیر موصوف بر عراقیوں آہنہا جواب میداد و دستخط می نمود
تا کہ پنجاہ عدد توقیعات تمام کرد بعد از آن روسے خود لعلماء موصوف
کرده از مشغولی خود معذرت خواست و سلسلہ کلام جاری نمود۔ در اثنای
گفتگو ذکر علمائے متقدمین کہ بقوت حافظہ مشہور بودند چون امام
زہری و قتادہ در میان آمد۔ ابو عبیدہ گفت کہ حج

حدیث زندہ گویم مردہ در گوید

این وقت ہم اینچنین اشخاص در اینجا زندہ موجود ہستند کہ یکبار
کتاب خواندہ دیگر بار اوشان را ضرورت دیدن نمی شود و در خزائن
حافظہ خود یکبار اگر چیزے محفوظ کردند بعد از آن مددۃ العمر خارج
نمی شود۔ اصمعی گفت این اشارہ بطرف من است و من این دعوی
را اینک ثابت کردہ سے تو انم کہ آنچه وزارت تاب در این مجلس عراقی
ارباب حاجات دستخط کردہ است آن ہمہ را مضمون و نامہائے عرض
کنندگان و کیفیت جواب جناب را بیان می کنم۔

وزیر حکم کرد کہ عرضی کنندگان ہمہ واپس پیش من آیند۔ اصمعی بیان
کردن شروع نمود کہ فلان عرضی پیش کنندہ را نام این است و برائے
این کار عرض کردہ و شما اینطور دستخط بر آن کردید۔ و همچنین آن ناوڑہ روزگار
یک یک را بیان کردہ میرفت تا کہ چہل عدد رسانید۔ ابو نصر کہ در حاضرین
مجلس حاضر نشسته بود گفت اے اصمعی برائے خدا بر جان خود رحم کن
و از چشم زخم مردمان حذر کن۔ پس آن بیل گویان با بیائے یاران
خاموش گردید۔

حکایت

امام داؤد ظاہری نقل میکند کہ روزے در محفل من شخصے خستہ حال
 ابن یعقوب بصری وارد گردید و بغیر اشارہ از کسے خود بخورد در صدر محفل
 آمدہ نشست و فخر یہ من گفت سل یا فتی عما بدالك ای جوان ہر چیز
 خورای از من پیس۔ مرابرتعلی او غصہ آمد و استہزاء گفتم کہ در بارہ حجارت
 چیزے بگوئی۔ یعقوب گفت ای ولد باریک اللہ اول محدثانہ و فقیہانہ
 بحث سے کنیم و حدیث افطر الحاجم والمحجوم با سند روایت کرد
 کہ کدام راوی این حدیث را منہ و کدام راوی موقوف و کدام راوی
 مرسل روایت کردہ است و در زمرہ فقہا کدام کدام مجتہدان بطرق
 مختلفہ بیان ثانی نمود و اینکه آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بحاجم
 اجرت عطا فرمود و ازینجا ثابت کرد کہ اجرت ہر حجارت گرفتن درست
 پس دیگر حدیث روایت کرد کہ در آن بیان پر کردہ شاہانے مجسمہ
 کشیدن مذکور بود بعد از آن تمام احادیث صحیحہ و ضعیفہ و متوسطہ
 درین باب بیان نمود و اصول فقہ با احادیث تطابق داد۔ بعد از آن بطرف
 فن طب رجوع کرد و اقوال حکماء در بارہ حجارت حسب اختلاف از منہ
 مشترقا بیان کرد و بعد از آن بفن تاریخ رجوع نمود کہ از کدام زمان این
 عمل رائج شدہ و کسے پیدا شدہ تا آنکہ ثابت کرد کہ این عمل اول ہند
 اصفہان ایجاب شد۔ امام ظاہری سے فرماید کہ من از وسعت معلوما
 او حیران ماندم و بطرف او مخاطب شدہ گفتم واللہ ما حضرت بعدک
 احداً ابداً۔ بعد از تو کسے را من بنظر حقارت نخواستہم دیدہ انتہی۔

راہل بر این حدیث است کہ امام را نسبت با زور حجارت کردن آنحضرت صلوات

فائدہ

دستور درس حدیث در زمانہ متقدمین میں اس طور بود کہ استاد و حلقہ
 درس و جماعت شاگردان حدیث خود بیان سے کرد۔ شاگردان آن را
 سے شنیدند و در اجزائے خود سے نوشتند و قلمبند سے کردند این را
 در عرف محدثین املا و شیخ را مُتَمَلِّی سے گویند۔ و گاہے این
 جماعت اصحاب و تلامذہ این قدر وسیع سے شد کہ آواز شیخ بگوش
 آہنہائی رسید پس دیگر شخصے استادہ باواز بلند مانند مکبرا
 آہنہارا قول شیخ می شنوایند و این را در عرف مُسْتَمَلِّی سے گفتند
 و گاہے این مجمع این قدر وسیع سے شد کہ یک مستملی کفایت نمیکرد
 متعدد مستملیان از یکے بدیگرے ابلاغ سے کردند۔

در این جا موافق مقام از کتاب علمائے سلف "مولفہ مولوی
 حبیب الرحمن شروانی مطبوعہ تعلیمی پریس لاہور نقل کردہ میشود۔
 دیحی بن جعفر بکندی بیان کرتے ہیں کہ علی بن عاصم کے حلقہ
 درس حدیث میں تیس تیس ہزار آدمی جمع ہوتے تھے۔ یزید بن ہارون
 جب بغداد میں درس حدیث دیا تو اس میں ستر ہزار حاضرین کا تخمینہ
 کیا گیا۔ ایک مرتبہ سلیمان بن حرب کے واسطے بغداد میں قصر خلافت
 کے قریب ایک مرتفع جگہ مثل ممبر تیار کی گئی تاکہ اس پر بیٹھکر املائی
 حدیث کریں۔ اس مجلس میں امیر المؤمنین مامون رشید
 اور تمام امرا نے خلافت حاضر تھے۔ جو لفظ امام ممدوح کے منہ
 سے نکلتا اسکو امیر المؤمنین اپنے قلم سے لکھتے جاتے۔ جب کل

حاضرین درس کا تخمینہ کیا گیا۔ تو چالیس ہزار نفوس انداز میں آئے۔
امام غاصم ابن علی املائے حدیث کے واسطے بغداد سے باہر
مخستان میں ایک بلند چبوترے پر بیٹھے تھے، ان کے مستملی مارون
نے اپنے کھڑے ہونے کے واسطے ایک خم دار کھجور کا درخت
پسند کر رکھا تھا۔ خلیفہ معتصم باللہ نے ایک بار اپنا معتد اس مجلس
کے شرکاء کو اندازہ کرنے کے لئے بھیجا۔ معتد نے ارشاد خلافت کی تعمیل
کی تو ایک لاکھ بیس ہزار پر حاضرین کی تعداد پہنچی۔

جس قوم کے افراد ایک ایک مجلس علمی میں سو لاکھ جمع ہو جائیں۔
قیاس کیجئے کہ اس قوم کے سینے میں کتنا شوق علم بھڑک رہا ہوگا۔
یہ واقعات پڑھنے کے بعد یہ سوال دل میں پیدا ہوتا ہے کہ آیا
ان مجالس کے حاضرین کے شمار کرنے کا طریقہ کیا تھا؟ اور حقیقتہً
ان روایتوں پر وثوق اس طریقے کے صحت و عدم صحت پر موقوف ہے
ذیل کا واقعہ اس سوال کا جواب دے گا۔

احمد بن جعفر راوی ہے کہ جب ابو مسلم بغداد میں آئے
تو رحبہ غسان نامی مقام پر انھوں نے حدیث کا املا کیا۔
سات مستملی کھڑے ہوئے جن میں سے ایک دوسرے کو شیخ
کی روایت پہنچاتا تھا اور لوگ کھڑے کھڑے تحریر حدیث میں مصروف
تھے۔ یہ اندازہ کرنے کے لئے کہ کس قدر آدمی اس وسیع میدان میں
فراہم تھے۔ میدان مذکور کی پیمائش کی گئی اور دو اتیس گنی گئیں
کچھ اوپر چالیس ہزار دو اتیس ہوئیں۔ جو لوگ لکھتے نہ تھے صرف
سامعاً شریک تھے وہ اس تعداد سے خارج ہیں۔ جب شیخ وقت

فریابی بغداد میں اٹھائے حدیث کیا تو تین سو سولہ ستملی ان کے
مجلس میں حاضر تھے۔ اور حاضرین تخمیناً تیس ہزار۔

ابوالفضل راوی ہے کہ جب میں نے فریابی سے حدیث
سنی تو قریباً دس ہزار آدمی ان کے پاس ایسے پڑھنے آتے تھے جو
دوات قلم لیکر بیٹھتے۔

امام ذہبی ایک دوسرے موقع پر فرماتے ہیں کہ تیسری صدی ہجری
میں یہ شوق اپنے رسول پاک صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم کے اقوال
و احوال کا اہل اسلام میں تھا کہ ایک ایک مجلس میں دس دس ہزار
دواتیں رکھی جاتی تھیں۔ امام بخاری کے صرف ایک شاگرد
فرہیری سے نوے ہزار آدمیوں نے صحیح بخاری کی اجازت حاصل
کی تھی۔

جب فرما لے اپنی تصنیف کتاب المعانی "فن ادب کا املا
کیا تو لوگوں نے حاضرین کا شمار کرنا چاہا۔ مگر بوجہ ہجوم کے نہ کر سکے
صرف قاضیوں کو گنا تو اسی تھے۔ انتہی من عینہ۔ ۷
خزان رسید و گلستان بان جمال نماد   سماع ببل شوریدہ رفت و حال نماد
نشان لاله این باغ از کہ می پرسی   بر و کہ آنچه تو دیدی بجز خیال نماد

کتبہ: احقر عبدالمحکم خوشنویس بلوچستانی حال مقیم کراچی

